

AZ ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA OLDALÁN

A NYOLCVANÉVES SÓLYOM LÁSZLÓ ÉLETMŰVÉRŐL¹

„Wahl.

Kannst du nicht allen gefallen durch

deine Tat und dein Kunstwerk,

Mach es wenigen recht; vielen gefallen ist schlimm.”

*Friedrich Schiller*²

TÓTH GÁBOR ATTILA

Sólyom-bíróság korszakalkotó ítéletei döntően befolyásolták a Har-

madik Köztársaság intézményi berendezkedését és a Magyarországon először kibontakozó intézményes alapjogvédelmet.

Tevékenysége nemcsak a demokratikus alkotmányosság felemelkedésével, hanem hanyatlásával és bukásával is összefügg. 2005-ben egy környezetvédő csoport kezdeményezésére és az akkori ellenzéki Fidesz támogatásával az Országgyűlés köztársasági elnökké választotta. Államfői tevékenysége a hanyatlás éveiben alakította az ország alkotmányos és politikai életét. Ötéves megbízatásának lejártakor, 2010-ben az akkor kétharmados többséget szerzett Fidesz nem támogatta az újraválasztását, így a Harmadik Köztársaság megszűnéskor Sólyom közjogi megbízatása is véget ért.

Sólyom László a legnagyobb hatású jogtudós volt a Magyar Köztársaságban. Teljesítményének megítélésében azonban nincs nemzetközi szakmai konszenzus. A szakirodalmi elemzések elsősorban alkotmánybírói munkáját tárgyalják, államfői tevékenységét alig. Kim Lane Scheppele mindig csupa elismeréssel ír a jogállamiságot és a demokráciát „megteremtő” Sólyom-bíróságról.⁴ Bojan Bugarič és Tom Ginsburg szintén dicséri a „liberális főbíró” vezető szerepét a rendszerváltásban és az alkotmányosság kiépítésében.⁵ Ezzel szemben Bruce Ackerman és Stephen Holmes kezdettől fogva kételkedéssel fogadta az AB tevékenységét a testület gyenge demokratikus legitimációja miatt.⁶ Sajó András eleinte azért bírálta a Sólyom-bíróságot, mert a szerinte aktívista testület figyelmen kívül hagyta az alkotmány szövegét és ezzel aláásta a jogállamiságot.⁷ Kis János viszont mindig elismerte Sólyom egyedülálló intellektuális teljesítményét az alkotmánybíráskodás megteremtésében és az alapjogok védelmében. Az alapjogi kérdésekben megfigyelhető inkonzisztenciákat azzal magyarázta, hogy a Sólyom-bíróság ítéletei a második vatikáni zsinat nézetein alapultak.⁸ Arató András másfajta kettőséget írt le: Sólyom, miközben Hans Kelsen jogi pozitivizmusának követője, Carl Schmitt alkotmányos mitológiájának vonzáskörébe került.⁹

Ez a dolgozat Sólyom László életművének megértéséhez kíván hozzájárulni. Alkotmányjogi nézeteinek és döntéseinek felidézése egyúttal megvilágíthatja az alkotmányos demokrácia felemelkedésének és hanyatlásának néhány jellegzetességét is. Nem ígerek egyszerű magyarázatokat. Mint minden

A reformkor volt az első, és 1989 eddig az utolsó kísérlet arra, hogy Magyarország modern alkotmányos állam legyen. Sólyom László az utolsó kísérlet egyik meghatározó alakja. Életműve elválaszthatatlan a Harmadik Köztársaság történetétől. Az 1980-as években formálódó ellenzéki csoportok közül a Duna Kör, a Nyilvánosság Klub és a Magyar Demokrata Fórum tagja volt. 1989-ben aktív szerepet vállalt a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon a személyiségi jogok³ és az alkotmánybíráskodás szakértőjeként. Az új alkotmányos intézmények közül elsőként létrejött Alkotmánybíróság tagjai közé választották, 1990 és 1998 között e testület vezetője volt. A

1 ■ Az írás két korábbi publikációmon alapul. Gábor Attila Tóth: Chief Justice Sólyom and the Paradox of “Revolution under the Rule of Law.” In: Rehan Abeyratne – Ildo Porat (eds.): *Towering Judges: A Comparative Study of Constitutional Judges*. Cambridge UP, 2021. 255–274. old.; Gábor Attila Tóth: Lost in Transition: Invisible Constitutionalism in Hungary. In: Rosalind Dixon – Adrienne Stone (eds.): *The Invisible Constitution in Comparative Perspective*. Cambridge UP, 2018. 541–562. old.

2 ■ Friedrich Schiller: *Tabulae Votivae. Musenalmanach für das Jahr 1797*. Leipzig, Insel Verlag, 1980. 177. old.

3 ■ Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. KJK, Bp., 1983.

4 ■ Kim Lane Scheppele: On the Unconstitutionality of the Constitutional Change: An Essay in Honour of László Sólyom. In: Pál Sonnevend, Balázs Schanda and Zoltán Csehi (eds.): *Viva Vox Iuris Civilis. In Honor of László Sólyom*. Szent István Társulat, Bp., 2012.; Constitutional Negotiations: Political Contexts of Judicial Activism in Post-Soviet Europe. *Constitutionalism and Political Reconstruction* 18 (2007), 1. szám.

5 ■ Bojan Bugarič – Tom Ginsburg: The Assault on Postcommunist Courts. *Journal of Democracy* 27 (2016), 69–82. old.

6 ■ Bruce Ackerman: *The Future of the Liberal Revolution*. Yale UP, 1992. Chapter 6; Stephen Holmes: Back to the Drawing Board. *East European Constitutional Review* 2 (1993) 21–23. old. Lásd még Stephen Holmes – Cass R. Sunstein: The Politics of Constitutional Revision in Eastern Europe. In: Sanford Levinson (ed.): *Responding to Imperfection: Theory and Practice of Constitutional Amendment*. Princeton UP, 1995. 300. old.

7 ■ András Sajó: Reading the Invisible Constitution: Judicial Review in Hungary. *Oxford Journal of Legal Studies* 15 (1995), No. 253, 266–267. old.

8 ■ János Kis: *Constitutional Democracy*. CEU Press, 2003. 295. old.

9 ■ Andrew Arató: *Post Sovereign Constitution Making: Learning and Legitimacy*. Oxford UP, 2016. 174. old.

figyelemre méltó gondolkodóé, Sólyom László munkássága is összetett. Mint minden alkotmányos átalakulás, az autokráciából alkotmányos demokráciába, majd az alkotmányos demokráciából autokráciába való magyarországi átmenet is komplex társadalmi, politikai és jogi folyamat.

ALKOTMÁNYOS FORRADALMÁR

A KEREKASZTAL MINT ALKOTMÁNYOZÓ HATALOM

Sólyom László az 1989-es Nemzeti Kerekasztal tárgyalások aktív résztvevője volt. A XX. század utolsó harmadában a kerekasztal világszerte a koordinált alkotmányos átalakulás szimbólumává vált Portugáliától Dél-Afrikáig. A kerekasztal-tárgyalások előfeltétele, hogy az autoriter rendszer gazdasági, társadalmi, politikai okokból fenntarthatatlannak bizonyul és a keményvonalas irányzat hátrányára reformerek kerülnek vezető pozíciókba, akik hajlandók tárgyalni a demokratikus ellenzékkel az átmenetről. Ezt az eljárást kétfázisú folyamatként szokás bemutatni.¹⁰ Az autokrácia reformerei és a demokratikus ellenzék képviselői közötti kerekasztal-tárgyalásokon először megállapodnak a demokratikus átmenet eljárási feltételeiről és főbb elveiről, amit ideiglenes alkotmányba foglalnak. Később, a szabad és fair választások eredményeként megalakuló képviselőtestület fogadja el a rendszerváltást lezáró alkotmányt. A kétfázisú eljárást az a paradox helyzet teszi szükségessé, hogy sem a plurális kerekasztal-tárgyalások résztvevői (nem választott testület), sem a monolitikus törvényhozó testület (egypárti „választások” eredménye) nem rendelkezik demokratikus legitimitációval az új alkotmány elfogadására, miközben már ahhoz is demokratikus eljárási szabályok kellenek, hogy létrejöjjön egy ilyen legitimitációval rendelkező képviselőtestület. Olykor ezt hibásan az elitista alkotmányozás modelljének mondják, megfelelkezve a tömegmozgalmakról, a nyilvános vitákról és népszavazásokról. Az eljárás kooperatív, mert a megújult alkotmány az első fázisban az autokrácia reformerei és a demokratikus ellenzék közötti együttműködés eredménye. Viszont tartalmát tekintve a változás forradalmi léptékű.

A posztsovjet térségben Magyarország az egyetlen állam, ahol bár koordinált átalakulás történt, nem jött létre a demokratikus rendszerváltást lezáró demokratikus alkotmány. Formális értelemben az 1989-es alkotmány az 1949-es alkotmányszöveg átíró módosítása volt, amit nagyrészt a kerekasztal vezető jogászainak elgondolásai alapján kodifikáltak. Az új preambulum deklarálta az alkotmányozás átmeneti karakterét. Tartalmi értelemben azonban teljesen új alkotmány jött létre a modern nemzetközi emberi jogi normák és az újabb európai alkotmányok szövegének adaptálásával. Az alkotmány tartalmazta

a szabad és fair választás jogi előfeltételeit, elismerte és védelemben részesítette az alapjogokat, biztosította a bíraskodás függetlenségét, létrehozta az Alkotmánybíróságot és az ombudsmani jogvédelmet és a parlamentáris kormányformát.¹¹

Sólyom László az így létrejött Harmadik Köztársaság alapítói közé tartozik. Később alkotmányjogi szakértőként és alkotmánybíróként azt az álláspontot képviselte, hogy a Kerekasztalnál létrehozott alkotmány – a preambulum átmenetisége ellenére – végleges, és nincs szükség a rendszerváltást lezáró alkotmányra, mert a szöveg megfelel az alkotmányosság kritériumainak.¹² Bár belátta, hogy az alkotmány eljárási legitimitása hiányos, mert az egypárti Országgyűlés fogadta el, de a kerekasztalt „alkotmányozó hatalomként” fogta fel.¹³ Főképp a kezdeti években számos AB határozat hivatkozott a Kerekasztal dokumentumaira mint az alkotmányozók „eredeti szándékait”, illetve az alkotmány „eredeti jelentését” meghatározó jogi forrásokra.¹⁴

Tartalmi értelemben Sólyom álláspontja korrekt volt, mivel az 1989-es alkotmány elvei és intézményei megfelelték a demokratikus alkotmányosság követelményeinek. Eljárási értelemben azonban forradalmi álláspontja nem volt teljes összhangban a történeti tényekkel és normatív szempontokkal. A Kerekasztalnál létrehozott alkotmány tartalmában demokratikus volt, de nem nyert utólagos demokratikus megerősítést. A rendszerváltást szimbolikusan is lezáró alkotmányt csak egy demokratikusan meg-

10 ■ János Kis: Between Reform and Revolution: Three Hypotheses about the Nature of Regime Change. *Constellations* 1993, 399–421. old.; Andrew Arato: Post-Sovereign Constitution-Making in Hungary: After Success, Partial Failure, and Now What? 26 *South African Journal on Human Rights* 2017, 19–44. old.

11 ■ Regionális összehasonlító perspektívából lásd Adam Czarnota – Martin Krygier – Wojciech Sadurski (eds.): *Rethinking the Rule of Law after Communism*. CEU Press, 2005.

12 ■ Sólyom László: A jogállami forradalomtól az EU-csatlakozásig. In: Majtényi László – Miklósi Zoltán (szerk.): *És mi lesz az alkotmánnyal?* EKINT, Bp., 2004. 9–24. old.

13 ■ László Sólyom: The role of constitutional courts in the transition to democracy, with special reference to Hungary. In: Saïd Amir Arjomand (ed.): *Constitutionalism and Political Reconstruction*. Brill, 2007. 283–314. old. Kritikai elemzéséhez lásd Andrew Arato: *The Adventures of the Constituent Power*. Cambridge UP, 2017. Part II.3.

14 ■ Sólyom László: *Pártok és érdekszervezetek az alkotmányban*. Rejtjel, Bp., 2004. 15–25. old.; Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris, Bp., 2001. 333. old. Kritikai elemzését lásd Tóth Gábor Attila: *Túl a szövegen: Értekezés a magyar alkotmányról*. Osiris, Bp., 2009. 73–75. old.

15 ■ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

16 ■ Sólyom, *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, 305. old.

17 ■ 23/1990. (X. 31.) AB határozat, Sólyom László párhuzamos véleménye.

18 ■ László Sólyom: The Role of Constitutional Courts in the Transition to Democracy: With Special Reference to Hungary. *International Sociology* 18 (March 2003), 133–161. old. Az alkotmánybíráskodás generációit Louis Favoreu különböztette meg. Louis Favoreu: *Les Cours Constitutionnelles*. Presses Universitaires de France, 1986. Újabb feldolgozásban lásd Louis Favoreu – Wanda Mastor: *Les cours constitutionnelles. Connaissance du droit*. Dalloz, 2011.

választott képviselőtestület fogadhatta volna el – úgy, mint a régió többi posztszovjet államában.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG MINT ALKOTMÁNYOZÓ HATALOM

Sólyom László egy másik fajsúlyos álláspontot is képviselt az alkotmányozó hatalomról. Az Alkotmánybíróság történelmi küldetéséről írt és arról, hogy a testület a „jogállami forradalom” paradoxonának letéteményese. A paradoxon abban állt, hogy a formális legalitás talaján forradalmi mértékű változás ment végbe a magyar alkotmányos rendszerben. Az Alkotmánybíróság feladata a „jogállami alkotmánnyal elkezdődött és annak megvalósításában álló békés rendszerváltásban” a „jogalkotás és az Alkotmány összhangjának biztosítása”.¹⁵ Egyik tanulmányában mindezt úgy fogalmazta meg, hogy az Alkotmánybíróság abban a kivételes helyzetben volt, hogy „íratlan alkotmányos elveket, kiegészítő szabályokat hozhatott létre, és kreatív értelmezési gyakorlatot fejleszthetett ki”.¹⁶

A testület elnökeként nem érte be azzal, hogy az Alkotmánybíróság az alkotmányos természetű jogvitákat eldöntő bírói fórum legyen. A kivételes történelmi körülményekre hivatkozva a testületet forradalmi legitimitással próbálta felruházni, és – legalábbis helyettesítő értelemben – alkotmányozó hatalomnak tartotta. Híres formulája a „láthatatlan alkotmányról” ebben a szellemben fogalmazódott.

„Az Alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezéseiben megfogalmazza az Alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely a ma még gyakran napi politikai érdekből módosított Alkotmány fölött, mint láthatatlan alkotmány, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál; és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal, vagy jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe. Az Alkotmánybíróság ebben az eljárásában szabadságot élvez, amíg az alkotmányosság fogalmának keretén belül marad.”¹⁷

Ebből a felfogásból következett, hogy a kezdeti években néhány fajsúlyos ügyben az alkotmány paragrafusain túllépve, a szöveg kritikai felülvizsgálata alapján döntött. A legismertebb példa a halálbüntetés eltörlésének indoklása. Ugyanakkor – a szakirodalomban is meggyökeresedett hiedelmekkel ellentétben – a „láthatatlan alkotmányról” kifejtett felfogása és az alkotmányszöveg kritikai olvasata soha nem vált

testületi állásponttá, más alkotmánybírák nem vették át, és néhány év után Sólyom premisszái közül is kikopott.

A „jogállami forradalmi” aktivitás megértését segíti, ha felidézzük az Alkotmánybíróság létrehozásának történeti kontextusát. Az alkotmánybíráskodás bevezetése Magyarországon és a régióban az osztrák-német modellhez igazodott, nem az Egyesült Államok példáját követte. Vagyis a rendes bíróságoktól elkülönült intézmény jött létre *erga omnes* alkotmányértelmezési kompetenciával. Ez a modell tipikusan az autokráciából demokráciába való, éles váltással történő átmenethez kötődik. Ausztriában, Németországban és Olaszországban a totalitarizmus összeomlása után alapították meg (illetve alapították újra) az alkotmánybíróságokat. A spanyol és a portugál testület a Franco- és

a Salazar-rezsim bukását követő rendszerváltáskor jött létre. A harmadik generációba tartoznak a posztszovjet országokban létrehozott alkotmánybíróságok, de ide sorolják az apartheid-rendszer felszámolásakor megalapított dél-afrikai, továbbá a szintén demokratikus átmenet idején létrejött dél-koreai alkotmánybíróságot is.¹⁸

Sólyom László a bíróságoktól elkülönült és törvénymegsemmisítő hatalommal felruházott Alkotmánybíróságot az intézményi hierarchia csúcsának tartotta. Ahogy Hans Kelsen hierarchikusnak írta le a jogi normák rendszerét, élén az alkotmánnyal, úgy lett az ő felfogásában az Alkotmánybíróság az alkotmányos intézményrendszer csúcsa. Nézetének egyik következménye, hogy rendszerében nem jutott hely az alkotmányozó hatalomnak, amit az alkotmányelmélet a legfőbb intézményi formának tart, sokkal inkább, mint az Alkotmánybíróságot. A másik következmény,

hogy írásaiban és döntéseiben a parlament leginkább csak partikuláris érdekek által motivált politikusok gyülekezeteként jelent meg, kevésbé a demokratikus képviselő és deliberáció legfőbb fórumaként. Mivel Sólyom a demokráciának mind a közvetlen, mind a képviselői formáit alacsonyabb rendűnek tartotta az alkotmánybírák elvi megalapozású döntéshozatalánál, ezért az Alkotmánybíróságot tartotta a „jogállami forradalom” egyedüli letéteményesének.

Visszatekintve: talán Bruce Ackermannak lett volna igaza, hogy az új alkotmányos demokrácia alkotmánybírói védelme tévút? Sólyom László álláspontját az intézményi hierarchia csúcsán álló, mintegy alkotmányozói hatalommal rendelkező Alkotmánybíróságról nehéz védeni. A bírói alkotmányvédelem bevezetése azonban elengedhetetlen volt az autokratikus múlt és az átmenetinek tartott Alkotmány miatt. Az Alkotmánybíróság hamar széleskörű szakmai és társadalmi elismertségre tett szert határozatainak súlyával, a jogászai érvelés meggyőző erejével. Ezáltal más intézményekével össze nem vethető szerepet töltött be az alkotmányos kultúra meghonosításában és stabilizálásában.

ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI ELNÖK PRECEDENSEK NÉLKÜL

A kezdeti határozatok világosan körvonalazták, hogy az Alkotmánybíróság a jogállamiság, az alapvető jogok és a demokratikus hatalommegosztás legfőbb intézményi védelmezője.¹⁹ Az induláskor nemcsak az nehezítette alkotmányértelmezési munkáját, hogy hiányzott a formális értelemben új alkotmány, hanem az is, hogy a testület nem támaszkodhatott sem hazai precedensekre, sem kimunkált hazai jogtudományi fogalomrendszerre.

Sólyom László kiemelkedő szerepet töltött be a kezdeti esetjog kialakításában és formálásában. Elméleti felkészültsége és bírói vezetői ambíciója hozzásegítette, hogy domináns szerepet tölthessen be az ítélkezésben és a testület nyilvános megjelenítésében. Elnökként jól manőverezve állította az alkotmánybíráskodás szolgálatába alkotmánybíró kollégáinak szaktudását.

Kezdetől fogva tisztában volt azzal, hogy az alkotmányszövegben olvasható elvek és jogosultságok értelmezést igényelnek, és ismerte az alkotmányszöveg és az alkotmányértelmezés közötti összefüggést. Egyfelől az írott szövegen alapul az értelmezés, másfelől viszont az értelmezés alakítja a szöveg mindenkori jelentését. Sólyom arra törekedett, hogy az esetjog hozza létre (vagy helyesebben: világítsa meg) az alkotmányos elvek és jogok koherens rendszerét. Bár alkotmányértelmezési módszertana nem volt következetes, vállaltan az alkotmány morális olvasatát preferálta.²⁰

Hazai precedensek hiányában a kezdeti ítélkezés a külföldi alkotmánybírók és a nemzetközi emberi jogi bíráskodás modern standardjaihoz igazodott.

Sólyom László sokszor nem érte be az alkotmányjogi fogalmak és felfogások mechanikus importjával, hanem a saját meggyőződésének és a hazai viszonyoknak is megfelelő recepcióra és adaptálásra törekedett.²¹

A Sólyom-bíróság az emberi méltóság elvét helyezte az alapjogi ítélkezés centrumába. A halálbüntetés eltörléséről hozott ítéletben az emberi méltóság mint morális érték és alkotmányos jog jelenik meg. Sólyom László párhuzamos indoklása kantiánus és keresztény természetjogi alapvetéseket ötvözve hangsúlyozza, hogy az emberi méltóság a jog számára *a priori* érték, a jogosultságok forrása, ezért az Alkotmánybíróság feladata, hogy az emberi méltóság különböző aspektusait alanyi jogként ismerje el és védelmezze. Itt jelenik meg először az emberi méltósághoz való jog kettős funkciója, amit Kis János korábban komparatív (egyenlőségvédő) és nem komparatív (autonómiavédő) funkciónak nevezett.²²

„Az emberi méltósághoz való jognak két funkciója van. Egyrészt azt fejezi ki, hogy van egy abszolút határ, amelyen sem az állam, sem más emberek kényszerítő hatalma nem terjedhet túl, vagyis az autonómiának, az egyéni önrendelkezésnek egy mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva – a klasszikus megfogalmazás

19 ■ Az összefoglaló alapmű László Sólyom – Georg Brunner: *Constitutional Judiciary in a New Democracy: The Hungarian Constitutional Court*. The University of Michigan Press, 2000.

20 ■ „A nehéz eseteknél a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez.” Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum*, 1997/1., 31–46. old.

21 ■ Vö. Catherine Dupré: *Importing the Law in Post-Communist Transitions: The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Hart, 2003.

22 ■ Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* AB Függelék Kiadó, 1986. 36. old.

23 ■ 23/1990. (X. 31.) AB határozat, Sólyom László párhuzamos véleménye.

24 ■ *The State v. T. Makwanyane and M. Mchunu* CCT/3/94, Judgment of 6 June 1995. Lithuania, Case No. 2/98. Judgment of 9 December 1998; Albania, Case No. 65. Judgment of 10 December 1999; Ukraine, Case 11-rp/99. Judgment of 29 December 1999.

25 ■ 8/1990. (IV. 23.) AB határozat

26 ■ 30/1992. (V. 26.) AB határozat

27 ■ László Sólyom: *The Hungarian Constitutional Court and Social Change*. *Yale Journal of International Law* 19 (1994), 222–235. old. Az elmélet összefoglaló kifejtése Ronald Dworkin: *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Harvard UP, 2000.

28 ■ 9/1990. (IV. 25.) AB határozat

29 ■ 28/1994. (V. 20.) AB határozat, 27/1995. (V. 15.) AB határozat

30 ■ Lásd például az AB elnökének 924/I/1996. számú végzését.

31 ■ Kovács Kriszta: *Az egyenlőség felé. A hátrányos megkülönböztetés tilalma és a támogató intézkedések*. L'Harmattan, Bp., 2012. 77–78. old.

32 ■ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat

33 ■ 48/1998. (XI. 23.) AB határozat

34 ■ 14/1995. (III. 13.) AB határozat.

35 ■ 4/1993. (II. 12.) AB határozat.

36 ■ Lásd például 35/1994. (VI. 24.) AB határozat, 46/1994. (X.

21.) AB határozat, 22/1997. (IV. 25.) AB határozat, 970/B/1994. AB határozat.

szerint – az ember alany maradhat és nem válik eszközzé vagy tárggyá. (...) A méltósághoz való jog másik funkciója az egyenlőség biztosítása.”²³

Az Alkotmánybíróság a halálbüntetés eltörlésével legalább annyira példát mutatott, mint amennyire példákat követett. Más országokban az alkotmányozó vagy a törvényhozó hatalom döntött az abolícióról. A magyar volt az első bírói testület, amely a véglegesség igényével, alkotmányjogi érvek alapján iktatta ki a jogrendszerből a halálbüntetést. Az emberi méltósághoz való jog alkotmánybírói értelmezése később mintaként szolgált a halálbüntetést szintén alkotmányellenesnek nyilvánító dél-afrikai, albán, litván és ukrán alkotmánybírók számára.²⁴

Az Alkotmánybíróság alapjogvédelmének számos tartópillére import vagy recepció eredményeként jelent meg a magyar jogrendszerben. Az alapjogkorlátozás szükségességi-arányossági tesztje a német és a strasbourgi alapjogi ítélkezésből átvett elemeket tartalmaz. Az általános személyiségi jog és cselekvési szabadság az *allgemeine Handlungsfreiheit* adaptálása ugyanúgy a Német Szövetségi Alkotmánybírók gyakorlatából került át a magyar jogrendszerbe,²⁵ miként az információs önrendelkezési jog, a tulajdonjog és a szociális minimum alkotmányos fogalmi rendszere is. A szólásszabadság határainak meghúzásakor a testület az Egyesült Államok legfelső bírósága *clear and present danger* tesztjének egy változatát dolgozta ki.²⁶ Az egyenlőségi jogok alapelveiben Ronald Dworkin elméletének hatása fedezhető fel.²⁷

„A megkülönböztetés tilalma arra vonatkozik, hogy a jognak mindenkit egyenlőként (egyenlő méltóságú személyként) kell kezelnie, azaz az emberi méltóság alapjogán nem eshet csorba, azonos tisztelettel és körültekintéssel, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembevételével kell a jogosultságok és kedvezmények elosztásának szempontjait meghatározni.”²⁸

Német alkotmányjogi felfogásból származó, de talán világviszonylatban is újdonságnak számító megoldás az egészséges környezethez való jog érvényesítése: az állam nem csökkentheti sem a természetvédelem, sem az épített környezet védelmének jogszabályokkal biztosított szintjét, kivéve, ha azt legitim célok elkerülhetetlenné teszik, és a csökkentés mértéke az elérni kívánt céllal arányos.²⁹

Ugyanakkor, az alapelvek és a fogalmi készlet szisztematikusan igényű kidolgozása ellenére, az esetjog mindvégig Janus-arcú volt. Az Alkotmánybírók soha nem állapított meg alkotmányellenességet a kirekesztéssel, előítéletekkel sújtott, a legérzékenyebb társadalmi csoporthoz tartozók egyenlő emberi méltóságának védelmében. A romák közvetlen és közvetett diszkriminációja rejtve maradt az Alkotmánybírók előtt,³⁰ amely nem szembesítette a törvényhozást a nők egyenlő jogvédelmének kérdéseivel

sem, és inkább a férfiakat sújtó nemi diszkriminációt állapított meg.³¹

Sólyom László két nagyszabású határozatot fogalmazott meg az abortuszról. Nem ment ugyan szembe az inkább *pro choice* közfelfogással és alapvonalaiban fenntartotta az európai összehasonlításban középutas magyar szabályozást, de az első határozatban átvette a Ronald Reagan elnöksége idején megjelent felfogást, miszerint az abortusz betiltásával az embriót és a magzatot megillető alapvető jogok „kiterjesztésének jellege és hordereje csak a rabszolgaság eltörléséhez hasonlítható, de annál is jelentősebb lenne.”³² A második abortusz-határozatban pedig alkotmányos lehetőségként vetette fel a törvényhozás számára, hogy büntetőjogi szankció fenyegetse a terhességet az első trimeszterben megszakítató nőket is.³³

Felemás a mérlegük a meglegházassággal kapcsolatos döntéseknek is. A magyar jogban akár forradalmi újításnak is tekinthető, hogy Sólyom László iránymutatása alapján az Alkotmánybírók előírta az azonos nemű párok élettársi kapcsolatának polgári jogi elismerését. Egyúttal azonban afféle *separate and unequal* státust hozott létre számukra a meglegházasság tilalmával, ami úgymond a természetes különbségekből és a társadalmi tradíciókból következik.³⁴

A Sólyom-bíróság elismerte a lelkiismereti szabadság és az állami semlegesség elvét és kidolgozta állam és egyház elválasztásának alkotmányjogi követelményrendszerét.³⁵ Egyúttal azonban a négy, úgynevezett „történelmi egyház” (katolikus, református, evangélikus, zsidó) számára megannyi privilégiumot biztosított a történelmi hagyományok és társadalmi szokások nevében. Alighanem a „történelmi egyházak” élvezték a leginkább az esélyegyenlőség és a „pozitív diszkrimináció” előnyeit a rendszerváltás után, a kárpótlásról, reprivatizációról és földtulajdon-szerzésről és a tábori lelkészi szolgálatról hozott határozatokban. Az oktatásfinanszírozás ügyeiben, hasonló elvi alapon, minden egyházi iskola kedvezőbb bánásmódra tarthatott igényt, mint az állami, helyi önkormányzati és alapítványi fenntartású oktatási intézmények.³⁶ Ilyen módon az Alkotmánybírók empirikus premisszákat fogadta el, hogy az egyházak történelmi súlya, társadalmi és kulturális szerepe releváns az ügyek eldöntésében, és egyúttal a döntéseivel kivételesen kedvező feltételeket biztosított a preferált egyházak számára.

A Sólyom-bíróság alapjogi joggyakorlatának kettős természete tehát abban áll, hogy egyfelől a magyar jogrendszerben meghonosította az emberi méltóság autonómia- és egyenlőség-elvű koncepcióját és széleskörű védelmet biztosított a politikai és személyi szabadságjogoknak, másfelől viszont előfordult, hogy a saját maga által kimunkált elvekre rácafolva, restriktív nézeteket juttatott érvényre például a nők, a családok, a meleg társadalmi státusát meghatározó ügyekben. Az Alkotmánybíróknak a házasságról, a családról és a vallási közösségekről szóló fejtegetéseiben a tradicionalizmus erős érte-

lemben jelentkezik: a hagyományosnak tételezett modell jogi védelme akkor is indokolt, ha egalitárius elveket sért.

Mi magyarázza ezt a kettősséget? Nyilván sokrétű jelenségről van szó, de talán akkor jutunk közelebb a belső ellentmondás megértéséhez, ha figyelembe vesszük Sólyom László erkölcsi világnézetét. Nevezetesen: a vezetése alatt az Alkotmánybíróság jogfelfogása egy viszonylag progresszív, de nem szekuláris nézetrendszerhez, a Második Vatikáni Zsinat katolikus tanításaihoz állt a legközelebb. A zsinat gyökeres megújulást hozó reformjának java része a *Dignitatis humanae* kezdetű deklarációban olvasható, amely elismeri az emberi méltóságon alapuló sérthetetlen emberi jogokat, az államhatalom kötelességének nevezi, hogy védelmezze és erősítse az emberi jogokat, és kimondja, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság az emberi méltóság része. Az ezt követően elfogadott *Humanae Vitae* kezdetű enciklika viszont a zsinat korábbi reformjaira adott belső reakciót jeleníti meg: megerősíti az egyház ortodox felfogását a házasságról és a családról, a szexuális kapcsolatot csak házassági kötelékben élő férfi és nő között engedi meg, utódnemzési célból, tiltja a „mesterséges” születésszabályozást, a fogamzásgátlást és az abortuszt, akkor is, ha egészségügyi indikációja van. A Második Vatikáni Zsinat dokumentumainak kettősségét a *Dignitatis humanae*-t elfogadtató, de a Zsinat idején váratlanul meghalt reformer XXIII. János pápa és utódja, a *Humanae Vitae* enciklikát megjelentető VI. Pál pápa nézetei közötti súlyos eltérések magyarázhatják. Efféle kettősség tükröződik az induló Alkotmánybíróság ítélkezési gyakorlatában és Sólyom László egyéni indokolásaiban is.

A következtetéseknél azonban indokolt az óvatosság. Először is: Sólyom László nem írt mindenkit kötelező alkotmánybíróági határozatokat pusztán a saját erkölcsi meggyőződése alapján. Nem irányozta elő az abortusz betiltását vagy radikális korlátozását és alkotmánybíró utódaira hagyta a döntést az eutanáziáról és a drogfogyasztásról. Tudta, hogy olyan súlyos erkölcsi dilemmák húzódnak meg az alkotmányjogi kérdés hátterében, amelyek megosztják a modern, plurális társadalmakat, és nem kényszerítette a társadalomra saját meggyőződését.

Másodszor: leegyszerűsítő és félrevezető volna a Sólyom-bíróság tevékenységét aktivizmusnak nevezni. A módszertani — értelmezési és hatásköri — aktivizmus túl komplex és homályos fogalom ahhoz, hogy egy bíróság vagy bíró tevékenységét lehessen vele megcímkezni. Az Alkotmánybíróság helyesen ismerte fel, hogy a nehéz esetekben az alkotmány absztrakt elveinek értelmezése morális értelmezést igényel, de tévútra ment, amikor az alkotmányozó hatalom szerepét is átvette, és akkor is, amikor nem szekuláris igazolás húzódott meg egy-egy döntése hátterében.

Harmadrészt: az Alkotmánybíróság az első három-négy év elteltével érzékelhetően visszafogot-

tabbá vált. Hamar véget ért az az időszak, amikor az alkotmánybírák többsége hajlandó volt az emberi méltóság nevében kitágítani az alapvető jogok határait. Ezért nemcsak a Harmadik Köztársaság két évtizedét, de még a Sólyom László vezette Alkotmánybíróság kilenc évét sem lehet sommásan megítélni.

AZ ALKOTMÁNY ŐRZŐJE

Sólyom László 2005-ben vált ismét meghatározó közjogi szereplővé, amikor az Országgyűlés köztársasági elnökké választotta.³⁷ Megbízatásának öt éve a Harmadik Köztársaság mélyülő válságának és bukásának időszaka. Már a parlamenti választási eljárás is a joguralom hanyatlását jelképezte. Annak ellenére, hogy az Alkotmány titkos szavazást írt elő, a Fidesz frakcióvezetője ellenőrizte a képviselőcsoport minden tagjának szavazólapját, és azokat a képviselőket, akik „rosszul” ikszeltek, visszaküldte a szavazófülkéből, hogy töltsenek ki új szavazólapot.

Az államfői pozícióban Sólyom László ismét igazolta, hogy a joggyakorlat tölti meg tartalommal az az alkotmány szövegét, és a közhatalmi intézmények tényleges hatalma olykor eltérhet az alkotmányban rögzített hatásköröktől. Az Alkotmánynak azt a passzusát, hogy „az államfő kifejezi a nemzet egységét, és örökdió az államszervezet demokratikus működése felett,” úgy értelmezte, hogy az államfő a nemzeti szuverenitás letéteményese és az alkotmány őre.

Államfőként többször került konfliktusba a miniszterelnökkel. A 2006-os politikai krízis idején a megnyilvánulásaival azt igyekezett demonstrálni, hogy a kormánypárt és az ellenzék közötti napi politikai küzdelmek felett áll az államfő politikai és morális integritása. Kritikusai ugyanakkor kifogásolták, hogy a köztársasági elnök afféle alternatív kormányprogram elemeit képviseli: az ellenzék pártján áll, erős kritikával illeti a kormányzat gazdasági tevékenységét, saját külpolitikai programmal jelentkezik, és még a szomszédos országokkal is konfliktusba keveredik. Európai jogi precedens lett abból, hogy amikor Komárnóba tartott egy Szent István szobor avatására, a szlovák hatóságok megállították az országhatáron és nem engedték belépni. Az ügyben később az Európai Unió Bírósága nem fogadta el az Unión belüli szabad mozgás sérelmét kifogásoló magyar álláspontot, mivel a tagállamoknak fennma-

37 ■ Sólyom László: *Egy elnökség lenyomata. Válogatott beszédek és interjúk*. Századvég, Bp., 2010.

38 ■ Magyarország kontra Szlovák Köztársaság, C-364/10, 2012. október 16.

39 ■ 48/1991. (XI. 23.) AB határozat, 36/1992 (VI. 10.) AB határozat.

40 ■ 47/2007. (VII. 3.) AB határozat.

41 ■ David Dyzenhaus: *Legality and Legitimacy: Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar*. Oxford UP, 1997.

42 ■ Sólyom, *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, 276–81. Lásd még Sólyom László: *Normahierarchia az alkotmányban*. MTA, Bp., 2014.

radt a joguk megszabni a külföldi államfők bejutását a területükre.³⁸

A példák azt mutatják, hogy Sólyom László köztársasági elnökként némiképp eltérően ítélte meg az államfő és a végrehajtó hatalom közötti viszonyt, mint az Alkotmánybíróság elnökeként. A Köztársaság első éveiben komoly hatásköri ütközésekre került sor Göncz Árpád köztársasági elnök és Antall József miniszterelnök között, főképp egyes kinevezési ügyekben és az államfő főparancsnoki jogkörének kérdéseiben. Akkor a Sólyom-bíróság következetesen úgy foglalt állást, hogy az Alkotmány parlamentáris rendszert hozott létre, melyben egyedül a kormány gyakorolja a végrehajtó hatalmat, beleértve a hadügyet, a külügyet és a kinevezési jogköröket is. Az államfő csak kivételesen, a demokratikus jogállam védelmében léphet fel, és akkor sem mint egy megszokott végrehajtó hatalom részese, hanem mint alkotmányos fők és ellensúly.³⁹

Államfőként saját korábbi alkotmánybíróági precedenseitől való eltéréshez járult hozzá, amikor aggályosnak tartotta a korábbi kormányfő, Horn Gyula kitüntetését Gyurcsány Ferenc miniszterelnök javaslatára. Azzal érvelt, hogy Horn nézetei ellentmondanak az alkotmányos értékeknek, mivel nem vizsgálta felül saját 1956-os szerepvállalását, vagyis azt, hogy a szovjet oldalon állt, szemben a magyar forradalmárokkal. Ezért későbbi érdemei ellenére méltatlan a kitüntetésre. Sólyom László az ügy kapcsán az Alkotmánybíróságtól kért absztrakt alkotmányértelmezést az államfői hatalom terjedelméről. Indítványa szerint „az államfő erkölcsi integritása kerülhet veszélybe akkor, ha nem kap érdemi (valódi) döntési jogot” az előterjesztett kitüntetések-ről. Az Alkotmánybíróság mindenben elfogadta az államfői indítványt és kimondta, hogy az államfőnek az alkotmányos értékrend védelmezőjeként érdemi döntési jogköre van, és megtagadhatja a végrehajtó hatalom felől érkező kitüntetési előterjesztéseket.⁴⁰ Új precedensével az Alkotmánybíróság nemcsak a kormányfő hatáskörét értelmezte szűkítően, hanem a saját autoritását is, átengedve a legfőbb alkotmányőri pozíciót a köztársasági elnöknek.

Az államfői vétók terén is némiképp hasonló eltolódás ment végbe. Megválasztása után Sólyom László úgy nyilatkozott, hogy ritkán él majd alkotmányossági vétójogával, inkább csak az általa fontosnak és szimbolikus jelentőségűnek tartott alapjogi sérelmek esetén fordul majd az Alkotmánybírósághoz. Am 2006-ban hirtelen megugrott a vétók száma, és az elnöki ciklus végéig sem előtte, sem utána nem tapasztalt magasságba emelkedett. Az alkotmányossági és a politikai vétók terén a legsűrűbb a 2009-től a 2010-es választásokig tartó időszak volt. Akkor a klasszikus alapjogi tárgyú indítványok (például a szólásszabadság védelme) mellett olyan témákban is egymást érték az alkotmányossági vétók, mint a mezőgazdasági támogatási rendszer, a magánnyugdíj, a gazdasági verseny, a közoktatás és a szövetke-

zetek jogi szabályozása. Az államfő minden elbírált alkotmányossági indítványa sikeres volt: amit alkotmányellenesnek minősített, arról az Alkotmánybíróság kimondta, hogy alkotmányellenes.

Mondhatni, a Harmadik Köztársaság utolsó évében az alkotmányos fékek olyan erősen működtek, hogy már-már megbénították a kormányzati működést. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy Sólyom László, aki az Alkotmánybíróság elnökeként Hans Kelsen és Hermann Heller nyomdokain haladva az Alkotmánybíróságot az Alkotmány legfőbb őrévé nyilvánította, e tekintetben Carl Schmitt álláspontjához került közelebb, azt képviselve, hogy az államfő az alkotmány őre, a legfőbb, szuverén autoritás.⁴¹

Újabb fordulatot a 2010-es országgyűlési választás hozott, a Fidesznek kétharmados többséget biztosítva a parlamentben. Az új Országgyűlés megalakulása utáni néhány hónapban megkezdődött az 1989-es alkotmányos jogrend lebontása alkotmánymódosításokkal és új törvények bevezetésével. Az expressz sebességű és mélyreható változtatások érintették a törvényhozást, a helyi önkormányzatokat, a bíróságokat, az Alkotmánybíróság hatáskörét és személyi összetételét, továbbá az alapvető jogokat, elsőként a médiahatóság felállításával a sajtó- és szólásszabadságot.

Ebben a sorsdöntő időszakban az államfő egy esetben élt alkotmányossági vétóval (a versenytörvény ügyében), és háromszor politikai vétóval (egyszer a kormánytisztviselőkre vonatkozó szabályozás és kétszer az Alkotmánybíróságot érintő módosítások ügyében). A két vétó közötti választásnak az adott súlyt, hogy amikor Sólyom László a politikai vétóval élt vagy egyáltalán nem vétózott, akkor implicit módon úgy foglalt állást, hogy a megszavazott szabályozás alkotmányos. Igaz, többször kedvezőtlen véleményt formált az alkotmánymódosításokról, de a meghatározó ügyekben nem élt a korábban százszázalékos hatékonyságú alkotmányossági vétójogával. Az Alkotmánybíróság kötelező precedenseire hivatkozott, amelyek kizárták az alkotmánymódosítások alkotmányossági felülvizsgálatát. Korábbi államfői aktivitása ugyanakkor épp azt bizonyította, hogy erős érvekkel el tudta érni a precedensek megváltoztatását vagy a tőlük való eltérést. Jogtudósként ugyan ambivalensen viszonyult e kérdéskörhöz, de lehetségesnek tartotta az alkotmánymódosítások érdemi, tartalmi felülvizsgálatát, és kifejezetten helyeselte a módosítások eljárási kontrollját.⁴² A legrosszabb eshetőségre pedig, amikor nincs jogi ellenszere az alkotmánymódosításnak, a morális kritikát: a lemondást tartotta a helyes döntésnek.⁴³

A 2010-es alkotmányos átalakítás idején mint az alkotmány őre nem kínált új receptet az alkotmány-sértő alkotmánymódosításokra és nem választotta a lemondást sem. Alávetette magát a kétharmados parlamenti többség és az Alkotmánybíróság iránymutatásainak, amit korábbi nézeteitől való eltérésként is lehet értelmezni. Bíráói szerint ezzel Sólyom László asszisztált az alkotmányosság elveivel ellentétes Alap-

törvény és egy autokratikus jogrend kialakításához. Az érem másik oldala viszont az, hogy többször kifejtette rosszálló véleményét a kiépülő új rendszerről, és 2013-ban, a negyedik alaptörvény-módosítás után végleg leszámolt azzal az illúzióval, hogy az új rendszerben megőrizhetők az 1989-es alkotmányozással és a rendszerváltás utáni Alkotmánybíróság esetjogával elismert és kibontott alkotmányos értékek.⁴⁴ Mindenesetre az új pártállam vezetője, Orbán Viktor nem lehetett elégedett államfői tevékenységével, mert nem az újraválasztását javasolta, hanem Schmitt Pált jelölte a következő államfőnek.

ÖSSZEGEZÉS

A Harmadik Köztársaság alapítói közül Sólyom László munkássága formálta a legjelentősebben a magyar jogrendszert. Jogtudósként a szovjet típusú autokráciából a modern demokráciába való koordinált átmenetet preferálta, és arra törekedett, hogy Magyarország megtalálja helyét a fejlett jogrendszerű európai országok között. Az Alkotmánybíróság alapító elnökeként példátlan bírói vállalkozás intellektuális és operatív vezetője volt. Alkotmánybíró kollégáinak közreműködésével, számottevő hazai előzmények nélkül, bevezette a magyar jogrendszerbe az alapvető jogok, a jogállamiság és a hatalom-megosztás fogalmi rendszerét és meghonosította az alkotmánybíráskodás precedensalapú eljárási, módszertani technikáit. Az egyenlő emberi méltóság jogi elismerése, a szabadságjogok védelme, a jogállamiság garanciáinak kidolgozása, a parlamentáris kormányforma preferálása és az egészséges környezethez való jog alapjainak lefektetése olyan szellemi teljesítmény, ami nemcsak a hazai történelmi távlatban páratlan, de nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó.

Vita tárgya azonban, hogy megtalálta-e a jogelvek legjobb alkalmazásait és a legcélravezetőbb alkotmányos eszközöket a Harmadik Köztársaság felemelkedése és hanyatlása idején. Jól látta, hogy az 1989-es Alkotmány tartalmában teljes demokratikus alkotmány. A kellenél kisebb jelentőséget tulajdonított azonban az eljárási hiányosságnak: a rendszerváltás után az Alkotmány demokratikus megerősítésére lett volna szükség egy alkotmányozási eljárásban.

Óriási pozitívum, hogy a kezdeti években a Sólyom László vezette Alkotmánybíróság jogállami keretek között tartotta az átmenetet, az alkotmányosságot stabilizáló szerepet töltött be, és integrálta Magyarországot az alkotmánybíráskodás és az emberi jogi bíráskodás modern transznacionális rendszerébe. A jogfejlődés árnyoldalai közé tartozik viszont, hogy az alkotmány morális olvasata olykor az alkotmányszöveg ignorálásába fordult át, és a szekuláris ítélkezés súlyos ügyekben csorbát szenvedett az alkotmánybírói elnök vallás-erkölcsi nézetei miatt.

A Harmadik Köztársaság bukása bonyolult történet. Nagy hiba az első Alkotmánybíróság aktivitását

is hibáztatni az autokratikus fordulatért. Összehasonlításként, a lengyel alkotmánybíróságnak soha nem volt olyan karizmatikus vezetője és nem dolgozott ki olyan gazdag esetjogot, mint a magyar, mégis hasonlóképp hatástalanította az ottani alkotmányellenes fordulat.⁴⁵ A demokrácia hanyatlása nem a Sólyom László vezette alapjogvédő alkotmánybíráskodás folyamánya. Nem Sólyom László köztársasági elnök vezette be a mai autokráciát. Antidemokratikus tudatos rombolása, alkotmányos intézmények diszfunkcionális működése, politikai polarizáció, a civil társadalom gyengesége, gazdasági és társadalmi válságok és globális tendenciák bonyolult folyamatai vezettek ahhoz, hogy a demokratikus jogállam Alkotmányát az Alaptörvény autokratikus berendezkedése váltsa fel. A válságban az Alkotmány nagyon törékenynek bizonyult, különösen az aránytalan választási rendszer és az egyszerű alkotmány módosítási szabály kombinációja miatt.

Az autokratikus fordulat kivitelezői Sólyom Lászlóra mutatgatva ígérték a „jurisztokrácia” eltörlését és a parlamenti szuverenitás megerősítését, de nemcsak az alkotmánybíráskodást változtatták az autokratikus rendszert legitimáló, represszív intézményes gyakorlattá, hanem a szerény demokratikus parlamentáris hagyományokat is felszámolták, és az államfői tisztséget a miniszterelnök pecsétnyomójának funkciójává silányították.

Kisebb és nagyobb téves döntései ellenére Sólyom László polgárt, jogtudóst, alkotmánybírói elnököt és köztársasági elnököt mindvégig az alkotmányos demokrácia oldalán, és nem a támadói között találjuk. Ám a sólyomi *oeuvre* elemeiből — miként a legtöbb komoly szellemi ember esetében — nem rajzolódik ki teljesen koherens kép. A barokk harmónia csak megközelíthető, de elérhetetlen ideál. □

43 ■ A nehéz eseteknél a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez. Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum*, 1997. 1. szám, 34. old.

44 ■ Az Alkotmánybíróság többé nem az alkotmányvédelem legfőbb szerve. Sólyom László volt köztársasági elnökkel Kovács Kriszta beszélget. *Fundamentum*, 2013. 1. szám, 19–30. old.; László Sólyom: *Das Gewand des Grundgesetzes. Zwei Verfassungsskizzenen — Ungarn und Deutschland*. Berliner Wissenschafts-Verlag 2017.; László Sólyom: *The Rise and Decline of Constitutional Culture in Hungary*. In: Armin von Bogdandy – Pál Sonnevend (eds.): *Constitutional Crisis in the European Constitutional Area. Theory, Law and Politics in Hungary and Romania*. Beck Hart Nomos, 2015. 5–32. old.

45 ■ Wojciech Sadurski: *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford UP, 2019.